

STADSTRADITIONER: VÅRFRUDAGEN, FASTLAGEN OCH PÅSKEN.

Stadens övriga årshögtider behandlas i Landsmålsarkivets frågelistor: M 152 Lucia, M 153 Julen, M 154 Nyåret, trettondag, tjugondag och kyndelsmässan, M 156 Valborgsmässan och Kristihimmelsfärdsdagen, M 157 Pingst, trefaldighet och midsommar.

Vid besvarandet av föreliggande frågelista bör upptecknaren i varje särskilt fall ange, om den nedtecknade uppgiften gäller staden och stadsborna i gemen eller endast en del av staden eller dess invånare (hantverkarna, köpmännen, "societeten", de fattiga o.s.v.). Vidare bör han göra klart, vilken tid som den upptecknade traditionen avser (t.ex. ett visst årtionde eller årtal eller "av gammalt"). Endast mundliga utsagor och berättelser böra medtagas, icke vad som härrör från tidningar och böcker, som i varje fall genom biblioteken äro tillgängliga för forskningen. Detta utesluter ej, att upptecknaren kan göra anteckningar om vad han i tidningar o.s.v. funnit värdefullt material. Sådana källor böra dock icke medtagas i avskrift eller i omarbetad form i uppteckningarna.

Vårfrudagen.

1. Företog man i stadshemmen eller eljest i staden särskilda förberedelser för firandet av vårfruaftonen och vårfrudagen (andra benämningar: vårfrudagsaftonen, vafferafton, tranafton, vafferdagskväll, vafferkväll, trankväll; vafferdagen, fruedagen, trandagen. Vilken benämning var den vanliga i staden?).

Köpte stadsborna av bönder på torget eller i butikerna något särskilt i matväg för vårfrudagen? Var det brukligt, att man åt någon särskild maträtt på vårfruaftonen? Vad åt man? Skulle man på vårfruafton äta ägg första gången på året?

Vad åt man på vårfrudagen (våfflor, vafferkaka)? Vid vilken måltid åt man våfflor? Skulle man äta gädda den dagen (vafferdagsgädda)?

2. Förekom dans och lekar bland stadens ungdomar på vårfruaftonens kväll? Hade man baler i familjer eller föreningar? Förekom i samband därmed någon form av traktering och vilken?

3. Ansåg man vårfrudagen vara den första sommardagen? Finnas några uttryck eller talesätt, som syfta härpå? Borde man tvätta vid vårfrudagstiden? Varför? Företog man vid denna tid någon förändring i klädedräkten? Tog man av vårfrudagen några märken för den följande tidens väderlek? Uttryck härom?

4. Finnas uttryck för den föreställningen, att man skulle upphöra med lyset och lägga sig vid dagsljus vid vårfrudagen eller annan tid på våren? Finnas talesätt om tranans ankomst knutna till denna sed? Ex.: Klockan sex trankvällen skulle en lägga sig. Tranan bar ljus i säng. Och då skulle en inte behöva ha lyse längre. (Filipstad) - Folk skulle gå och lägga sig, innan solen gick ned om vårfrukvällen. Tranan skulle bära ljus i säng. (Kristinehamn)

Varför skulle man lägga sig tidigt den kvällen? Hämnades tra-

2
nan på den, som icke gjorde det? Brukade man med tranan skrämna olydiga barn eller få dem att lägga sig tidigt? Ex.: Man brukade på vafferafton säga till barnen: 'Om ni ej äro snälla, kommer tranan och biter er'. (Karlstad)

Tävlade man om att komma tidigt i säng på vårfruaftonen? Gav man öknamn åt den, som kom sist i säng? Vad kallade man den, som låg längst på vårfrudagens morgon? Ex.: Alla ville lägga sig fort om kvällen. Särskilt brått var det bland barnen. Den siste som kom i säng, kallades flugsmäll. Den som låg länge om vårfrumorgonen kallades för vafferoxe. Han skulle bli sådan lat hela året. (Filipstad)

Vilken roll spelade tranan i övrigt i vårfrudagsfirandet? När ansågs hon komma (vid vårfrudagen, vårdagjämningen eller annan tidpunkt på våren)? Vad troddes hennes ankomst ha att betyda? Ex.: Vid vaffer kommer tranan flyttande. Det blev vår, när hon kom och flyttade norrut. (Kristinehamn)

Om någon föreställning om tranan finnes knuten till någon annan dag än vårfrudagen, bör upptecknaren redogöra härför.

5. Förekom det, att någon klädde ut sig till trana? När skedde det? Beskriv, hur denna trana såg ut! Ex.: Tranan kom utklädd i ett lakan med ett ljus i munnen som näbb, ljusröda strumpor på benen och hållande ett ris bakom ryggen. (Vetlanda)

Kom tranan med gåvor till barnen? Lockade man barnen i säng genom att säga, att tranan skulle komma och värpa i sängen? Lade man gåvorna så, att barnen fingo leta rätt på dem (under huvudkudden, i strumpor o.s.v.)? Bjöd tranan på godsaker ur en strut eller påse? Hur benämnde man dessa gåvor (tranemat)? Uttryck härom (tranan kommer med tranemat)? Var det blott de snälla barnen som fingo gåvor? Fingo elaka barn smaka på tranans ris? Ex.: En person kom in utklädd till trana med ett långt näbb på vårfruafton och frågade: 'Ka, ka, ka! Finnes här några snälla barn?' Så delades godsaker ut till dem. (Växjö)

6. Skrev man tranbrev till varandra? Beskriv, hur sådana tranbrev sågo ut! Förekom det teckningar i dem? Fanns det text i breven? Var det en vers av skämtsam eller gycklande natur? Hur voro breven adresserade? Lade man kakor eller sockerbitar i dem? Ex.: Tranbrevet föreställde vanligen en flygande trana, ofta med ett brev i näbben eller hängande i ett band om halsen. (Karlstad) - Alla barn gjorde tranbrev. De hade ingen text men stora, målade tranor. Breven förseglades med en fjäder och försågs med så tillkrånglad adress som möjligt. Barnen sprang omkring med breven, försökte att osedda öppna dörren till sina bekanta och kasta in dem. (Kristinehamn) - I min barndom gav man varandra sötsaker den dagen, senare kom bruket upp att kasta ett slags brev. Det var prytt med en trana och innehöll i regel en kaka av socker med en trana på. (Åmål)

Hur överbragtes breven till adressaten och när skedde det? Lades de i brevlådan eller kastades de in genom dörren? Uttryck härom (kasta tranbrev, kasta tranor)? Ropade man något, då man kastade in breven? Var den, som kastade dem, utklädd? Ex.: I Karlstad brukade

man kläda ut sig till tranor och efterhärma deras gälla lockrop, då man kastade ut tranbreven. Breven överlämnades i skymningen, då man, utklädd till traña eller ej, smög sig till huset, där mottagaren bodde, öppnade dörren och under utstötande av gälla rop inkastade tranbreven.

Var det vanligt, att barnen ritade tranbrev i god tid före vårfrudagen? Förfärdigade de tranbrev till försäljning? Var såldes de (i mjölkaffärer, kryddbodar, pappersaffärer o.s.v.)?

Är seden att kasta tranbrev gammal i staden? Minnes man, när den först uppträdde? Hos vem? Finnes seden kvar eller är den bortlagd? Har det förekommit, att man blott skrev kort med tranor på, icke brev? Redogör för detta bruk!

Fastlagen och påsken.

7. Har man i staden företagit särskilda förberedelser för fastlagstiden (fastan, fastlagen)? Avslutade man vissa arbeten före dess början? Har fastan på något sätt präglat stadens handel och arbetsliv? Hade torghandeln annan karaktär under fastan än eljest? Giv så utförlig redogörelse som möjligt härför!

8. Brukade stadsborna ge sig ut och bryta björkris för att sätta i vatten, så att det slog ut till påsk? Vad kallades det (påskris, fastlagsris)? Prydde man riset på särskilt sätt (med fjädrar, papper, band m.m.)? Salufördes påskris på torget? Minnes man, när denna sed först uppträdde i staden? Ex.: Påskris var icke så allmänt förr. Det var mest hos herrskapen. (Filipstad)

Brukade man taga in blommande sälkvistar till påsk? Vad kallade man dessa? Tog man in dem på någon särskild dag, t.ex. palmsöndagen? Lever detta bruk ännu kvar? Ex.: I veckan före palmsöndagen brukade stadsborna vara så ivriga att ge sig ut och plundra kvistar av sälgen. De skulle ha palmer inne i vaserna om palmsöndagen. (Kristinehamn) - Palmsöndagen tågade man ur huse att plocka palm. Just till palmsöndagen borde nämligen sälgen vara klar att ståta med grå 'kattungar' eller 'gula gåsungar' på bar kvist. (Borås) - På flera håll i Gällersta låter de björkriset spricka ut inomhus i stora mängder, som föres åt Örebro att säljas på torget till påsk.

Känner man till seden att någon viss dag slå varandra med ris? Vilken dag skedde det: någon dag under fastlagen eller i påskveckan? Hur benämndes denna risning? Redogör noggrant för bruket (vilken tid på dygnet, vilka som risade och risades, varför man gjorde det o.s.v.)! Förekommo öknamn på den som låg längst, i samband med risandet?

9. Hade handeln med matvaror och bröd på torg och i butiker någon för fastan karakteristisk prägel? Förekommo särskilda maträtter under fastan? Funnos rätter med namn efter fastlagen? Hade man någon särskild rätt på fastlagsmåndagen? Vad äts på fettisdagen (fastlagsklimp, fettisdagsbullar, semlor, svinfötter, kål)? Ex.: På måndagen efter fastlagen åt man bullar och mjölk. - På tisdag gräddades stora pannkakor på lagg, vekos i fyra delar som tunnbröd. De

doppades i tjock grädde. I den slogs passerad lingonsaft. (Ängelholm)

Bakade man fettisdagsbullarna hemma? När började bagerierna föra sådana till salu? Var kunde man köpa sådana bullar (på torget, hos bagarna, av karamellkåringar o.s.v.)? Köpte bönderna bullar från staden? Ex.: Vid skolhusen sålde de fettisdagsbullar. De sålde för en bagares räkning. (Askersund) - Far brukade köpa hem fastlagsbullar från Alingsås. Karamellkåringarna hade sådana att sälja på torget. De kostade en skilling stycket.

Redogör för hur fettisdagsbullarna åts! Är ordet hetvägg känt i staden? Vad menas därmed?

Förekommo i staden andra för fastan karakteristiska maträtter? Beskriv hur dessa tillreddes och åtos?

10. Hade man fester och upptåg under fastlagen? Har fastlagsgille förekommit? När hölls det och hur tillgick det?

Redogör för de upptåg, som förekommit under fastlagen (utklädning, maskerad, dans, lekar, t.ex. slå katten ur tunnan, sticka preussen)! Ex.: Tolv herrar och tolv damer redo under tunnan, som var upphängd mellan två störrar, och skulle slå till tunnan med en klubba. I tunnan var en levande katt. Då tunnan gick sönder, hoppade katten ut. Den som lyckades slå katten ur tunnan, blev Kattakung och hans dam Kattadrottning. (Ängelholm)

Känner man till, att man på fettisdagen haft utfärder från staden, kalkåkning o.dyl.? Hade man dans och gillen på fettisdagen? Redogör för de bruk, som förekommit i staden! Ex.: Honcraticres från Umeå plögade fettisdagen samlas i med vita, tofsprydda slädnät utstyrda slädar och så begiva sig ut på slädparti till någon gästgivargård, där sedan dans m.m. anställdes,

Har man ansett, att dans och andra nöjen icke borde få förekomma under fastlagen? Undvek man att taga ut lysning, hålla bröllop, utföra musik o.s.v.? Skulle man vara klädd på särskilt sätt under fastlagen? Varför?

11. Hur benämndes påskveckan (dymmeln, dymmelveckan)? Vilka dagar omfattade dymmeln? Hade man olika namn på var dag? Ex.: Dymmelveckan: svarta måndag, vita tisdag, askonsdag, skärtorsdag, långfredag och spiklördag eller påskafton. (Borås). Kan ordet dymmeln ha annan betydelse? Vilken?

12. Hur förbereddes i staden påskfirandet? Vilka varor (matvaror, fisk, ägg, bröd etc.) skulle särskilt inköpas från stadens handlare eller från bönderna på torget? Varifrån fick man ägg i staden förr i tiden? Sålde de av landsbor på torget och i hemmen, eller hade man ägg till salu i butikerna? Hade man egen hönsgård, som försåg hushållet med dess behov av ägg? Förekom det, att någon stadsbo hade så stor fjäderfäskötsel, att han hade ägg till salu?

Redogör för bakningen och tillredningen av påskmaten! När skulle detta ske? Städning och rengörning ute och inne? Företog man särskilt grundlig gatsopning till påsk? Skulle förberedelserna för påskfirandet helt eller till största delen vara färdiga före dymmeln? Ansåg man, att man icke skulle befatta sig med husliga sysslor under

denna vecka? Ex.: I många hem vilade allt arbete hela den veckan, i alla händelser från och med askonsdagen. - Påsken hölls som en stilla högtid. Man fejade visserligen överallt, bakade, satte upp rena gardiner och rustade i så måtto till helgen, men några egentliga husliga sysslor förekommo ej under dymmelveckan - den stilla veckan. (Borås)

13. Redogör för måltider och mathållning under påskhögtiden? Vilka rätter åtos (skärtorsdagskål, påskägg, påskgröt)? Hade man särskilda föreskrifter rörande maten på långfredagen? Fick man icke servera varm mat? Har man ansett mjölk och mjölkmat vara farlig att äta under långfredagen? Ex.: Sillsallad och fettisdagsbullar var en vanlig matsedel. - Varm mat borde ej serveras. Det ansågs riskabelt att på denna dag förtära något, som var lagat av mjölk, enär all den mjölk, som inmundigades på långfredagen, under årets lopp komme att värka ut ur kroppen. (Borås)

14. När åt man påskägg? Brukade man färga påskäggen? Hur tillgick detta? Tillredde man färgen själv eller köpte man den? Förekom det även, att äggen försågos med inskriptioner? Av vilken art voro dessa? Ex.: Om påskafton skulle en äta ägg, om det stod att få. I de bättre familjerna roade de sig med att måla äggen i flera färger och skriva på dem. (Kristinehamn).

Redogör för seder knutna till ätandet av påskäggen! Kokades ägg i så stor mängd, att var och en fick äta så många han ville? Skulle man äta omåttligt stora portioner med ägg? Varför? Sades det, att man kunde äta märke i benen genom att äta påskägg? Drack man brännvin till? Förekom kappätning av ägg? Skämt o.dyl. under det man åt påskägg? Ex.: Massor med påskägg på påskbordet. De flesta hade ägg från egna höns. Kappätning av ägg - ett halvtjog ägg var lämplig portion, risgrynsgröt efteråt. (Borås).

Känner man till lekar med påskägg (trilla med ägg, knacka ägg)? Redogör härför!

Känner man till något om påskharen? Har någon föreställning om påskharen eller sed, där en dylik i någon form ingår, på senare tid uppträtt i staden? När skedde detta? Hos vilka?

Redogör för nöjen och upptåg under påsken!

15. Höll man påskvaka? Förekommo gillen av något slag under påsken? Hur anordnades dessa? Tiggde man på olika vis ihop pengar för att bekosta gillet eller samlades de erforderliga medlen genom sammanskott av deltagarna? Hade olika åldersgrupper bland ungdomen sina fester för sig? Hade gossar och flickor skilda fester? Gick man omkring utklädd för att samla penningar och förtäring? Gick man påskbrud i samma syfte? Redogör för denna sed! Hur kallades en sådan fest vid påsktiden (påskgille, påskskår)? När hölls den? Ex.: Pigor och drängar samlade sig utanför staden i småstugorna litet mera privat och dansade, lekte och hade roligt. (Kristinehamn). - På annandagen hade barnen påskskår. Skår det var kalas. Var och en la till en 25-öring. (Lysekil) - Flickorna lekte påskbrud. Vi gick omkring och visade oss. Sedan hade vi kalas, men inga pojkar fick

vara med utom sådana som voro för små för att få vara tillsammans med de större pojkarna. Vi fick pannkaka och ägg på de där kalasen. (Lysekil).

Byggde pojkarna en hydda eller en båt vid påsktiden (påskjakt)? Redogör för hur en sådan såg ut och vartill den användes!

Känner man till beteckningen påskajömmor? Vad avses härmed?

16. Förekommo upptåg av utklädda personer? När skedde detta? Hur benämndes de uppträdande (påskgubbar, påskkåringar)? Beskriv deras klädsel! Vad hade de för sig (kastade påskbrev, gjorde smällar o.s.v.)? Förekom det, att man utklädd eller eljest under påsken obemärkt sökte fästa stegar och ugnsrakor av papper, modeller av bakredskap o.dyl. på folks kläder? Ritade man kors på dörrar och väggar? Ex.: Påskkvällen voro barnen ute på gatorna och skulle vara påskkåringar och påskgubbar. Flickorna voro klädda som pojkar och pojkarna som flickor. Så hade de påskbrev med sig och kastade in i portgångarna och husen. De hade sotat sig i ansiktet. - Om påskkvällen var ungdomen ute och gjorde spektakel. Då voro de utklädda. De hade skräpukansikte, och flickorna voro klädda i karlkläder och pojkarna i fruntimmerskläder. De gjorde smällar och skrämd folk. (Kristinehamn). - På påskaftonen klädde man ut sig och ristade kors på alla dörrar. 'Kors i kröke för alla spöke', sa man. (Lysekil).

17. Förfärdigade man påskbrev? På vilket sätt överbragtes breven till adressaten? Vilken dag skedde det? Ex.: På påskaftonen var det att springa omkring med påskbreven, vilka slängdes in i kök och förstugor till vänner och bekanta. (Borås).

Ritade barnen i var familj de påskbrev, de skulle kasta, eller köptes de? Var kunde man få köpa påskbrev? Förekom det, att barn - och även äldre - en tid före påsk voro sysselsatta med att rita påskbrev till försäljning? Var sålde de dem, och vad fingo de i betalning? Ex.: Skolbarnen voro sysselsatta med att måla påskkåringar. Härav uppstod en hel liten industri, då både äldre och yngre familjemedlemmar livades av samma iver att åstadkomma så många mästerverk som möjligt. För en tvåöring kunde man tillhandla sig ett påskbrev. (Borås). - Barn rita påskbrev, som de sedan springa omkring och sälja. De ringa på i varje våning och bjuda ut dem och de skola ha 10 öre per brev. (Karlstad).

Beskriv ett dylikt påskbrev! Skrev man verser inuti? Giv exempel på sådana verser! Förekom det, att man lade en kaka (påskkaka) eller en sockerbit el.dyl. i brevet? Lade man små sidendynor eller lappar, försedda med broderingar, i brevet? Vad kallades dessa (påskdynor)? Ex.: I papperet låg en kaka av röd sockermassa, dekorerad med en hel del ornament och mitt i all grannlåten sop och raka korslagda över ett smörjehorn. Det var f.ö. inte alla, som hade råd att ha kakor av sockermassa i sina brev. I fattiga familjer kokades det ofta knäck, och det var lika kärkommet ett brev med knäck i. (Åmål).

Är seden att kasta påskbrev gammal i staden? Minnes man, när den först uppträdde? Förekommer den ännu, eller är den bortlagd?

18. Brukade stadens ungdomar vid påsk samla ris och annat brå-

te till eldar? Hur benämndes sådana eldar (påskeld, påskfyr)? Var det flera lag, som tävlade om att få den största påskelden? Hade man för bränslesamlandet delat upp staden mellan sig? När och av vem tändes elden? Tände man år efter år eldar på samma plats? Brukade man skjuta eller anordna fyrverkeri vid elden? Hade man något syfte med skjutningen? Förekommer seden att tända eldar ännu, eller är den bortlagd? Ex.: På den s.k. oxlöcka höll folk från staden till om påskkvällen. Där gjordes påskeldar. Så sköt man där. (Kristinehamn). - På påskaftonen hade de eldar. De sköt också och hade fyrverkeri och sådana där solar. På Stapelängen sköt de med kanoner och pistoler, de skulle skjuta bort påskkäringarna. (Asker-sund).

19. Skulle man hålla sig i stillhet under långfredagen? Borde man undvika sång och högljudd glädje? Voro vissa handlingar förbjudna? Varför? Har det varit sed, att man långfredagen skulle vara klädd på visst sätt? Ansåg man det vara sin skyldighet att gå i kyrkan på långfredagen? Ex.: Långfredagen var en stilla dag i staden. Då skulle man vara hemma var och en hos sig. På förmiddagen voro de till kyrkan. Den dagen brukade folk här gå svartklädda. Barnen fick gå ut en liten stund på aftonen. (Kristinehamn).

20. Ansåg man, att mera uppslupna fester kunde börja, då långfredagen var över? Hade man särskilda familjebjudningar vid påsken? Ungdomsbjudningar? Förekommo offentliga, annonserade fester eller baler? Höllos dylika först på annandagen och dagarna därefter? Var höllos de? Giv så utförlig redogörelse som möjligt härför!

21. Känner man i staden till föreställningen att onda makter, trollkärningar o.s.v. drevo sitt spel vid påskhögtiden? Den mångfald av sägner, föreskrifter, förbud m.m., som stå i samband därmed, kan här icke göras till föremål för ingående utfrågning, varför upptecknaren uppmanas, att själv så grundligt som möjligt söka utforska hithörande företeelser.